РОЗДІЛ VI. ФУНКЦІЙНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Тетяна Бабич

УДК 81. 373.612

ДЕПОЕТИЗАЦІЯ ЯК РІЗНОВИД СМИСЛОВОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ СЛОВА

У статті представлений процес депоетизації, що відбувається при контрастному зіткненні різностильових поетичних засобів, коли слова з обмеженою сферою використання, включаючись у світ високих предметних цінностей, нейтралізують семантико-стилістичні якості піднесеності слів і втрачають власне лексичне значення.

Ключові слова: слово, лексичне значення, стильове значення, стильове значення слова, депоетизація.

Актуальність пізнання феномена формування експресивної конотації в поетичному мовленні зумовлена потребою в глибинному семасіологічному аналізі смислових перетворень, тому неодноразово привертатиме увагу науковців виявлення особливостей словесно-художнього мистецтва, щоб повніше й точніше визначити художньо-образний зміст поетичних творів.

Метою статті є підтвердження фактів депоетизації в поетичних творах Л.В. Костенко.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) визначити сутність поняття «депоетизація»; 2) виявити факти депоетизації в поетичних творах Л.В. Костенко; 3) встановити індивідуально-авторські особливості депоетизації слів у поезії Л.В. Костенко

При вивченні специфіки художньо-поетичного мовлення особливо плідними виявилися твердження про необхідність дослідження семантичних трансформацій мовних одиниць у ході їхнього використання. Сучасні погляди на особливості та структуру значення слів у системі літературно-художнього твору та у мовленні загалом засвідчують розвідки Л.І. Бєлєхової, Ю.О. Карпенка, Ю.С. Лазебника, В.М. Манакіна, О.О. Семенець, Н.В. Слухай (Молотаєвої), В.А. Чабаненка та інших.

Депоетизація є одним із типів смислового перетворення слова та полягає в тому, що за певних умов лексичні одиниці з позитивною оцінною семантикою контекстуально співвідносяться зі словами протилежних стилів. При цьому вони нейтралізують свої позитивні характеристики та набувають не властивих їм у загальнонародному вжитку негативних семантико-стилістичних нашарувань. Стилістична опозиція засобів оцінки та об'єкта характеристики провокує виникнення експресивних сем у семантичній структурі лексичної одиниці.

Стильове значення – це закріплена за словом частина семантики, що віддзеркалює його соціальне призначення, яке закодоване у свідомості носіїв певної мови. Воно випливає з дискурсивних мовних утворень, які реалізують семантичні потенції слів. Л.І. Черкун зазначає: „Контекст зумовлює динаміку лексичного значення слова, сприяє актуалізації і варіюванню семантичних компонентів значення, прирощенню смислу" [Черкун 1991]. Уживання лексики поза сферою функціонування завжди стилістично виправдане в поезії. Адже „конфлікт між когнітивним і власне лінгвістичним веде до виникнення індивідуальних (особистісних) смислів у висловлюваннях, текстах та їх складових" [Бацевич 1993]. Одним словом, вклинюючись у світ високих предметних цінностей, слова з обмеженою сферою використання нейтралізують семантико-стилістичні якості піднесеності слів та здійснюють десемантизацію, тобто „втрачають власне лексичне значення" [Голянич 1998]. Так само стверджує О.О. Селіванова, зауважуючи, що десемантизація – утрата знаком або його мотиватором первинного значення в результаті мовних процесів, історичних або культурних змін [Селіванова 2006]. При цьому в „чужому" тематичному полі чіткіше виявляються закономірності нормативного слововживання, які, як правило, показують механізм поєднання думки й слова. У результаті прикріплення до „високої" предметної сфери когнітивний, динамічний, гнучкий смисл експлікує найвищу художню виразність.

При взаємодії слів із різними стильовими значеннями відбувається нейтралізація смислових акцентів піднесеності у слів, що належать до сфери високої лексики.

Звернемось до прикладу:

Бог <u>трясе</u> <u>кулаками</u>:
та що ж це настало за <u>врем'я</u>?!
<u>Кинеш</u> <u>оком</u> з небес, а запретні плоди <u>оніно</u>! (Костенко 1989:46).

Семантико-стилістичні особливості фразеологізмів *трясти кулаками* (трясти – робити погрозливий жест [СУМ, IV: 389]) та *кинути оком* (кинути оком – швидко мимохідь оглянути кого-, що-небудь [СФУМ: 292]) поглинають належність до піднесеної духовної лексики концепту *бог* (бог – у релігійних віруваннях надприродна істота, що нібито створила світ та керує ним та вчинками людей [СУМ, I: 207]) та старослов'янізмів *врем'я* (у значенні '*час*' [СС, 1: 433]) та *оніно* (результат фонетичної видозміни складного прислівникового утворення *онде-о* та *іно* – один, інший [СС, 2: 306]). Наслідком протиставлення значення концепту *бог*, старослов'янізмів *врем'я* та *оніно* фразеологізмам *трясти кулаками* та *кинути оком* є виникнення експресивно-іронічного забарвлення.

Розглянемо поетичний уривок:

Безпринципний Адам,

© Бабич Т., 2013

хоч боявся божої довбні (Костенко 1989: 171).

Тут у результаті використання тематично далекої від об'єкта характеристики лексеми *довбня* (довбня – великий, переважно дерев'яний, молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці [СУМ, II, 320]) слово *божий* набуває нового експресивного значення. Експресивне забарвлення слів нашаровується на стилістичне, виступає для читача значно виразніше, ніж належність до того чи того стилю.

У наступному уривку:

Фуркне з купідонів потеруха,
коли свисне куля біля вуха (Костенко 1989: 145)

використання традиційно поетичного концепту *купідон* (купідон – у римській міфології бог кохання у вигляді крилатого хлопчика з луком і стрілами [СУМ, IV, 403]) в одному мікротексті зі словами *фуркне* (фуркнути – пролетіти, утворивши характерні звуки [СУМ, X, 655]) та *потеруха* (потеруха – подріблені тертям часточки чого-небудь [СУМ, VII, 406]), яке може нагадувати фразеологізм *перетирати кісточки* (перетирати кісточки – займатися пересудами [СФУМ, 2, 231], без сумніву, створюють стильову невідповідність цього поетичного уривка. Різка розірваність із стилістичним відповідником сприяє контекстуальному перетворенню лексеми *купідон* та змінює її експресивність.

У наступному прикладі:

Із Біблії шамшить апостол Іоанн (Костенко 1989: 235)

поетична фраза, в якій ідеться про основу православного вчення – Біблію та про апостола Іоанна, який, за євангельськими переказами, був одним із дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення, налаштовує читача на піднесений тон і вимагає добору слів того ж самого порядку. Але оказіоналізм *шамшить* створює ефект девальвації первинної конотативної ознаки слів *Біблія* та *апостол* і, зрештою, актуалізує набуті ним експресивні ознаки.

Подібний процес маємо і в уривку:

Стара дзвіниця й досі ловить ґави (Костенко 1977: 9).

Початок поетичного рядка налаштовує читача на особливу духовну гармонію, адже лексема *дзвіниця* (дзвіниця – вежа для дзвонів на церкві, при церкві, або окрема будівля з дзвонами [СУМ, II, 265]) передбачає логічне завершення наведеної поетичної фрази, але стилістично несподіване сусідство із фразеологізмом *ловить ґави* (ловити ґави – марно витрачати час, нічим не займатися [СУМ, I, 444]) сприяє контекстуальному переосмисленню лексеми, начебто спрощуючи її духовне призначення, підкреслює її непотрібність та надає особливої експресивної якості.

У наступному поетичному уривкові:

Коли земля в холодну ніч загилена
і вітер в зорях тягне горяка, –
у полі, між козацькими могилами,
мій Дон Кіхот шукає вітряка (Костенко 1989: 176)

застосування концепту *земля* (земля – країна, держава [СУМ, III, 558]) в одному мікротексті зі словом *загилена* (загилити *розм.* – з силою вдарити [СУМ, III, 76]), характерним для живої, невимушеної розмови, у поетичному тексті створює своєрідну стильову контрастність. Земля представлена безборонною і незахищеною. Такий образ створений стилістично неочікуваним *загилена*, що змінює експресію *земля* та сприяє її контекстуальному перетворенню.

Інший випадок функціонування різностильових лексичних засобів – коли їх використання у поетичному тексті не пов'язане із взаємопроникненням семантичних компонентів значення. Мало асоціативна для поезії розмовна лексика не отримує нових контекстуальних значень, а навпаки, максимально підсилює свою розмовність, хоча при цьому книжно-поетичні засоби не позбавляються художнього ореола і не стають експресивно зниженими [Лазебник 1996].

Наприклад:

А він же був, той дикий, той праперший,
котрий жаринку виглядів од хвищ,
на стійбища людинячі приперши
ведмедя із пралютих сукровищ (Костенко 1977).

Не можна не погодитись із тим, що використання різностильових слів *стійбища* (стійбище – тимчасове поселення кочовиків [СУМ, IX, 710]) та *приперши* (приперти – принести що-небудь важке або здалека [СУМ, VII, 705]) збагачує діапазон художньої виразності своєрідним емоційним колоритом. Хоча кожне зі слів протилежного стилістичного ряду в цій позиції, як компонент художнього організованого тексту, передає певну тональність емоційної інтерпретації зображуваного, залишаючись усе ж при своїх семантичних та стилістичних якостях.

Аналогічно і в наступних прикладах:

Чимчикує із раю репресована Єва.
І трюхикає вслід „поражонний в правах" Адам (Костенко 1989);

Розколеться череп, і стане на вірші скупо.
Якусь там клепку виб'є снаряд в умі" (Костенко 1989);

Гривастий грім, лоша моє невкоськане! –
цвістиме в зорях ніч, як бульденеж” (Костенко 1989);

„Гриміли вальси,
пурхали амури,
давили будні, смикала сім’я,–
жіноча туга билася об мури:
де лицар мій, молитва де моя?! (Костенко 1989).

У наведених прикладах виділені слова різної стилістичної належності виступають семантично спрямовуючими елементами, які визначають образну перспективу поетичного дискурсу. Але, як і в попередньому фрагменті, повного їхнього взаємопроникнення не відбувається, а на рівноправних умовах вони віддзеркалюють одне одного.

Отже, стилістична виразність тексту, його експресивний потенціал зумовлені наміром зіткнення різностильової лексики, у результаті чого відбувається підсилення стилістичних можливостей співвіднесених у тексті слів. Експресивні якості літературно-поетичних засобів народжуються та відчуваються особливо яскраво тоді, коли „високий” у поетичній традиції образ втілюється у нейтральних, а тим більше стилістично знижених словах. Таким чином, експресивність тексту залежить від невідповідності звичної території використання конкретного слова зі сферою, до якої належить позначуване.

Перспективним постає аналіз особливостей когнітивної діяльності та світосприйняття автора, що створює неповторні індивідуальні художні образи завдяки несподіваним сполученням слів. Тому важливим чинником дослідження смислового перекодування слова, яке базується на складному, непрямолінійному поєднанні образів слід вважати депоетизацією. Семантичні перетворення лексичних одиниць у межах конкретного художнього твору мають системний характер. Чинники цих перетворень взаємозумовлені та становлять єдність. Практичне функціонування слова в поетичному дискурсі – це складний процес когнітивного оброблення мовного змісту. Що оригінальніше, або й парадоксальніше сполучування лексичних одиниць у поетичному дискурсі, то вищий рівень семантичного перетворення, тим вище художньо-естетичне напруження поетичного твору.

Література

Бацевич 1993: Бацевич, Ф.С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові [Текст] / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 54-59.

Голянич 1998: Голянич, М.І. Внутрішня форма слова в художньому тексті [Текст] : дис. … д-ра філол. наук / М. І. Голянич. – Івано-Франківськ, 1998. – 445 с.

Лазебник 1996: Лазебник, Ю.С. Поезія як модель світу : лінгвістичний аспект [Текст] : дис. … д-ра філол. наук / Ю. С. Лазебник. – К., 1996. – 334 с.

Словник старослов’янізмів 1985: Словник старослов’янізмів : у 2-х т (СС) [Текст] / Уклад. і гол. ред. Л. К. Артем’єва. – К. : Наукова думка, 1985.

Словник української мови 1970: Словник української мови в 11-ти томах (СУМ) [Текст] / Уклад і гол. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

Словник фразеологізмів української мови 2003: Словник фразеологізмів української мови (СФУМ) [Текст] / Уклад. і гол. ред. В. О. Винник. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія 2006: Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [Текст] / Уклад. і гол. ред. О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 286 с.

Черкун 1991: Черкун, Л.І. Стилістичні функції полісемів у художньому мовленні [Текст] / Л. І. Черкун // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 46-50.

Джерела

Костенко 1989: Костенко, Л.В. Вибране [Текст] / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 560 с.

Костенко 1997: Костенко, Л.В. Над берегами вічної ріки [Текст] / Л. В. Костенко. – К. : Рад. письменник, 1977. – 160 с.

В статье представлен процесс депоэтизации, что происходит при контрастном столкновении разностилевых поэтических средств, когда слова с ограниченной сферой использования, включаясь в мир высоких предметных ценностей, нейтрализуют семантико-стилистические качества возвышенности слов и теряют собственное лексическое значение.

Ключевые слова: слово, лексическое значение, стилевое значение слова, депоэтизация.

The article presents a process of depoetizing that occurs during the contrast collision of different-styles poetry means, when the words for limited field of usage in the world of high substantive value neutralize semantic and stylistic qualities of words elevation and lose their own lexical meaning.

Keywords: word, lexical meaning, stylistic meaning of word, depoetizing.

Надійшла до редакції 26 вересня 2012 року.